

هم‌سازی شیوه‌های کمی و کیفی در پژوهش‌های سازمانی: تأملی بر استراتژی پژوهش ترکیبی

دکتر حسن دانایی‌فرد*

چکیده

برای فهم بهتر مسأله‌ی پژوهش و تبیین دقیق‌تر آن می‌توان داده‌های کمی و کیفی را با هم ترکیب کرد. استراتژی پژوهش ترکیبی بر ترکیب این دو نوع داده‌ها استوار است. در این مقاله، پس از مروری بر مبانی فلسفی پژوهش ترکیبی و نگاهی اجمالی بر استراتژی‌های کمی و کیفی، سه طرح پژوهشی ترکیبی، تبیینی و اکتشافی مطرح و گام‌های اساسی در انجام پژوهش ترکیبی به نحوی ساده‌ارایه خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: پژوهش شیوه‌های ترکیبی، طرح پژوهشی تبیینی، طرح پژوهشی اکتشافی، طرح پژوهشی کثرت‌گرا، نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

پژوهش بر اساس شیوه‌های ترکیبی نوعی استراتژی پژوهشی^۱ یا روش‌شناسی برای گردآوری، تحلیل و ترکیب داده‌های کمی و کیفی است که برای فهم مسایل پژوهشی در زمان انجام یک پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد (کرسول، ۲۰۰۳). این تعریف مستلزم قدری تأمل است.

واژه‌ی «شیوه‌های ترکیبی» اخیراً در ادبیات پژوهش اجتماعی و سازمانی مطرح شده است. صاحب‌نظران مختلف از اصطلاحات متعددی (برای مثال، پژوهش چندخصیصه‌ای، چندشیوه‌ای^۲ (کمبل و فیسک، ۱۹۵۹^۳، یکپارچگی یا تلفیق رویکردهای کمی و کیفی^۴ (فیلدینگ، ۱۹۸۶^۵؛ استکل^۶ و همکاران، ۱۹۹۲)، کثرت‌گرایی روش‌شناسانه^۷ (مورس، ۱۹۹۱)، طرح‌های چندشیوه‌ای^۸ (مایلز و هبرمن، ۱۹۹۴^{۱۱}، رویکردهای روش‌شناسی ترکیبی^{۱۱} (تشکری و تدلی، ۱۹۹۵)، پژوهش ترکیبی کمی و کیفی^{۱۲} (کرسول، ۱۹۹۴)، از آن یاد کرده‌اند (به نقل از ریچارد اسوانسون و هلتون، ۲۰۰۷)) برای اشاره به این اصطلاح استفاده کرده‌اند.

همان‌طور که از نام استراتژی پژوهش شیوه‌های ترکیبی پیداست، این استراتژی در مورد پژوهش‌هایی صادق است که در آن پژوهشگر هم داده‌های کیفی و هم داده‌های کمی را گردآوری می‌نماید. داده‌های کیفی متشکل از اطلاعاتی است که بدون اتکا به ابزارهای از قبل تعیین شده، مانند پرسش‌نامه و با استفاده از ابزارهایی نظیر مشاهده‌های بی‌ساختار، مصاحبه و شیوه کیفی، گردآوری می‌شوند؛ در حالی که داده‌های کمی شامل اطلاعاتی است که در آن پژوهشگر پیشاپیش طیفی از پاسخ‌ها را تعیین و از پاسخ‌دهنده می‌خواهد، که صرفاً پاسخ‌های مناسب را علامت بزنند. با این حال، استراتژی‌های پژوهشی هر رویکرد متفاوتند. برخی از طرح‌ها یا استراتژی‌های پژوهشی هر دو نوع

۱. برخی از صاحب‌نظران از واژه Strategy و برخی دیگر از واژه design استفاده کرده‌اند که هر دو اشاره به سه مرحله آخر در روش‌شناسی پژوهش (یعنی مرحله گردآوری، تحلیل و تدوین گزارش) دارد.

2. multitrait/multimethod research

3. Campbell & Fiske

4. Integrating or interrelating qualitative and qualitative approaches

5. Fielding

6. Steckler

7. methodological triangulation

8. Morse

9. multimethod designs

10. Miles & Huberman

11. mixed methodology approaches

12. combined quantitative and qualitative research

13. Swanson & Holton

داده‌ها را مدنظر قرار می‌دهند، نظیر قوم‌نگاری که داده‌های حاصل از پیمایش و مشاهده مشارکتی کیفی را به هم گره می‌زند. طرح‌های دیگر نظیر تحلیل محتوا نیز هر دو داده را مدنظر قرار می‌دهند (جدول ۱). نکته دیگر آن که تحلیل داده‌ها نیز در دو رویکرد متفاوت است، رویکرد کمی بر تحلیل داده‌های عددی و رویکرد کیفی بر تحلیل داده‌های متنی یا تصویری (دست‌نوشته‌ها، یادداشت‌های میدانی از مشاهدات و تصاویر) متمرکز است. در پژوهش کیفی می‌توان برخی از داده‌های عددی را مشاهده کرد (وقتی قوم‌نگاران یا پژوهشگران مطالعه موردی، جدول توصیفی اطلاعات جمعیت‌شناسی را ترسیم می‌کنند یا در پژوهش کمی وقتی داده‌های متنی به فراوانی تبدیل می‌شوند)، اما به‌طور کلی، نحوه‌ی تحلیل داده‌ها در دو رویکرد متفاوتند. رویه‌های تحلیل داده‌ها نیز تفاوت‌هایی با هم دارند. آزمون‌های آماری (توصیفی، استنباطی) و کنترل اندازه‌اثر در پژوهش کمی در مقایسه با حصول بخش‌های اطلاعاتی (تم‌ها) در پژوهش کیفی نیز متفاوت است.

واژه‌ی ترکیب^۱ در تعریف، اشاره به این نکته دارد که برخی از شکل‌های ترکیب یا تلفیق داده‌ها نسبت به گردآوری صرف داده‌های کمی و کیفی یا گردآوری هر دو داده و ایجاد پیوند جعلی بین آنها نقش بیش‌تری در یافتن پاسخ‌های مناسب‌تر به مسأله ایفا می‌کند. این حالت را می‌توان در رویه‌ای ترکیبی ملاحظه کرد. در رویه‌های ترکیبی، نخست پژوهشگران می‌توانند داده‌های کمی و کیفی را گردآوری و سپس با ترکیب، یکپارچه‌سازی و مقایسه دو مجموعه داده، آنها را همگرا کنند. این یکپارچگی به خلاقیت نیاز دارد، زیرا مستلزم ادغام داده‌های عددی با داده‌های متنی است. یکپارچه‌سازی وقتی می‌تواند رخ دهد که پژوهشگران ابتدا داده‌های کیفی را برای انجام کدگذاری تحلیل می‌کنند و سپس کدها را به عدد تبدیل می‌نمایند. پژوهشگران سپس این اعداد را با نوعی برنامه آماری توصیفی یا استنباطی متناسب کرده و نتایج مورد نظر را به دست می‌آورند.

رویه دوم برای ترکیب، مستلزم پیوند دادن مرحله‌ی گردآوری و تحلیل داده‌های کمی و کیفی است. برای مثال، نخست یک پروژه منجر به نتایج کمی می‌شود و سپس پژوهشگران می‌توانند با انجام مصاحبه‌های کیفی عمیق نتایج بهتری را کسب نمایند. در این مثال، پژوهشگر می‌تواند با گردآوری داده‌های کیفی، داده‌های کمی را غنی کند. ترکیب کردن مستلزم پیوند دادن مرحله تحلیل داده‌های کمی با مرحله گردآوری

داده‌های کیفی است. هم‌چنین تعریف نشان می‌دهد که مطالعات شیوه‌های ترکیبی می‌تواند در یک پژوهش یا چند پژوهش مورد استفاده قرار گیرد.^۱ تا به امروز کانون تمرکز شیوه‌های ترکیبی پژوهش‌های انفرادی بوده است. در عین حال، طرح‌های شیوه‌های ترکیبی ممکن است، بین چند پژوهش اجرا شود.

با این حال، شیوه ترکیبی چه در موارد پژوهش‌های انفرادی و چه در شیوه‌های چندپژوهشی به کار می‌رود. پژوهشگران سازمانی و اجتماعی نیاز دارند، مهارت‌های روش‌شناسانه خود را در زمینه گردآوری و تحلیل هر دو نوع داده توسعه دهند. این مهارت‌ها شامل گردآوری و تحلیل داده‌های تجربی، همبستگی یا پیمایشی و همین‌طور اجرای گروه‌های کانون و مصاحبه‌ها، مشاهده و گردآوری مستندات می‌شود. تحلیل مستلزم تحلیل توصیفی و استنباطی و همین‌طور شکل‌دهی تم‌ها (تکه‌های اطلاعاتی در پژوهش‌های کیفی)^۲ است.

• وقتی می‌توان هدف غایی پژوهش را (Purpose) تعیین کرد که مبنای نظری، مبنای نظری و چارچوب مفهومی تعیین شده باشد. نمی‌توان پیش از مرور ادبیات پژوهش، از هدف غایی پژوهش سخن گفت.

جدول ۱: تفاوت‌های پژوهش کمی و کیفی بر اساس فرایند پژوهش (کرسول، ۲۰۰۵، ص ۴۴)

۱. می‌توان در یک پژوهش داده‌های کمی و کیفی را با هم ترکیب کرد یا دو پژوهش جداگانه که یکی کمی و دیگری کیفی است را با هم ترکیب کرد.
۲. در پژوهش کمی، متغیرها و در پژوهش کیفی Themes بر سر زبان پژوهشگر هستند.

مبانی فلسفی پژوهش بر اساس روش ترکیبی

به اعتقاد کرسول (۲۰۰۳) رویه‌های انتخابی پژوهشگر برای انجام پژوهش با مبانی فلسفی پژوهش پژوهشگر پیوند تنگاتنگی دارد. این مبانی فلسفی که از آنها تحت‌عنوان، پارادایم یاد می‌شود، عبارتند از: اثبات‌گرایی، تفسیرگرایی، تئوری انتقادی، فمینیست، پست‌مدرنیست، تئوری آشوب و تئوری پیچیدگی (دانایی‌فرد، ۱۳۸۶) که کرسول با اشاره به دیدگاه لینکلن و گوبا^۱ (۱۹۹۴) آنها را تحت عناوین فرائبات‌گرایی، ساخت‌گرایی یا تفسیری و دیدگاه‌های جانبدارانه و مشارکتی^۲ معرفی می‌کند. این مبانی فلسفی جنبه‌های مختلف پژوهش، یعنی هستی‌شناسی^۳ (آنچه دانش را شکل می‌دهد)، شناخت‌شناسی^۴ (دانش چگونه دانسته می‌شود)، ارزش‌شناسی^۵ (نقش ارزش‌ها در پژوهش)، افتخار زبانی پژوهش^۶ (زبان مورد استفاده) و فرایند پژوهش (روش‌شناسی)^۷ را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

بر این اساس، منطق پژوهش به حرکت از مفروضه‌های فلسفی کلان به سمت سؤال‌های پژوهشی خاص، و آنگاه انتخاب شیوه‌های گردآوری اطلاعات برای یافتن پاسخ به سؤال‌ها اشاره دارد. با توجه به اهمیت این مفروضه‌ها، چه مفروضه‌های فلسفی مبانی انجام پژوهش شیوه‌های ترکیبی را شکل می‌دهند؟ در دهه‌های اخیر، پژوهشگران شیوه‌های ترکیبی این سؤال را مورد بحث قرار داده‌اند (نظر ریچارد و رالیس،^۸ ۱۹۹۴ با طرح «مبحث پارادایم») و پاسخ‌های متفاوتی دریافت کرده‌اند (مانند تشکری و تدلی، ۱۳۸۱). اکنون این مباحث منجر به موضع‌گیری‌های مختلفی شده است.

موضع نخست آن است که پارادایم اثبات‌گرایی و تفسیری ناسازگار هستند و پژوهشگران نمی‌توانند پژوهش شیوه‌های ترکیبی را با ترکیب این دو پارادایم انجام دهند. رویکردهای کمی و کیفی بر جهان‌بینی‌های مختلفی استوارند. بنابراین نمی‌توان آنها را با هم جمع کرد. «تر ناسازگاری»^۹ که توسط اسمیت و هیوسیوس^{۱۰} (۱۹۸۶) مطرح گردیده، اشاره به همین نکته دارد.

1. Lincoln & Guba

3. ontology

5. axiology

7. methodology

9. incompatibility thesis

2. advocacy/participatory/critical perspective

4. epistemology

6. rhetoric

8. Reichardt & Rallis

10. Smith & Heshusius

بر اساس این موضع، پارادایم باید با شیوه‌های گردآوری اطلاعات متناسب باشد.^۱ اگر هر پارادایم شیوه‌های خاص خود را مورد استفاده قرار دهد [گردآوری داده‌های کیفی در پارادایم تفسیری یا گردآوری داده‌های کمی در پارادایم اثبات‌گرایی] آنگاه شیوه‌های ترکیبی، توجیه‌پذیر نخواهد بود. «تر ناسازگاری» و «تناسب شیوه با پارادایم»، در کاهش سرعت اجماع بر سر مبانی فلسفی پژوهش شیوه‌های ترکیبی نقش داشته‌اند. موضع دوم در جست‌وجوی متناسب ساختن بهترین پارادایم با پژوهش ترکیبی بوده است. بر این اساس دو مبنای فلسفی ظهور کرده است. پراگماتیسم^۲ و نگاه‌های جانبدارانه و رهایی بخش‌گونه.^۳ و^۴

تشکری و تدلی^۵ (۲۰۰۳) از سیزده صاحب‌نظر سخن می‌گویند که پراگماتیسم را به عنوان مبنای فلسفی پژوهش شیوه‌های ترکیبی استفاده می‌کنند. پراگماتیسم نوعی موضع فلسفی است که ریشه در دیدگاه‌های پیرس، دیویی و جیمز و در سال‌های اخیر رورتی^۶ و وست^۷ دارد (بیستا و باربالس،^۸ ۲۰۰۳؛ چری هولمز،^۹ ۱۹۹۲). از دیدگاه این صاحب‌نظران، پژوهشگران شیوه‌های ترکیبی می‌توانند ایده‌های متعددی از مبانی فلسفی مختلف را کسب کرده و از آن به عنوان مبانی فلسفی پژوهش خود استفاده کنند. هدف، اهمیت دادن به اصالت عمل است. پراگماتیسم رویکرد چندجانبه نسبت به دانستن داشته و بر به‌کارگیری آنچه به‌کار می‌آید، متمرکز بوده و بر سؤال‌های پژوهش و یافتن پاسخ به آنها با شیوه‌ی مناسب خود (چه کمی و چه کیفی) و رد یک گزینه اجباری بین فرااثبات‌گرایی و ساخت‌گرایی^{۱۰} تأکید دارد (تشکری و تدلی، ۲۰۰۳). بر این اساس، می‌توان گفت بهترین پارادایم جایگزین، چارچوب جانبدارانه و رهایی‌بخش است، که بر اصالت عمل تأکید دارد. مرتنز^{۱۱} (۲۰۰۳) از پارادایم رهایی‌بخشی برای پژوهش شیوه‌های ترکیبی طرفداری می‌کند و به‌طور خلاصه این پارادایم را به مراحل

۱. اشاره به paradigm-fit issue دارد.

2. pragmatism

۳. پارادایم‌ها یا نگاه‌های که مدعی است برای کسب دانش از انسان‌ها باید عینیت در پژوهش به سبک پژوهش کمی را کنار گذاشت. باید به فهم همدلانه دست یافت تا فهمید که چگونه افراد به پدیده‌ای پیرامون خود معنا داده و از خود کنش (Action) نشان می‌دهند.

4. emancipatory perspective

6. Rorty

8. Biesta & Burbules

10. constructivism

5. Tashakhori and Teddlie

7. West

9. Cherryholmes

11. Mertenes

فرایند پژوهش (جست‌وجو ادبیات، تدوین سؤال‌های پژوهش و گردآوری داده‌ها) پیوند می‌دهد.

موضع سوم مدعی است، به جای جست‌وجوی بهترین پارادایم، باید پارادایم‌های چندگانه را در پژوهش شیوه‌های ترکیبی مورد استفاده قرار داد. گرین و کاراسلی^۱ (۱۹۹۷) از نوعی دیدگاه «دیالکتیکی»^۲ سخن می‌گویند که در آن پژوهشگران پارادایم‌های چندگانه را مورد استفاده قرار می‌دهند و این پارادایم‌ها باید در طی پژوهش به روشنی تصریح شوند. در این راستا، کرسول (۲۰۰۳) از پارادایم‌های چندگانه سخن می‌گوید، اما مدعی است که پارادایم، سؤال‌های مورد پرسش و شیوه‌ها یا رویه‌های پژوهش شیوه‌های ترکیبی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. برای مثال، در یک طرح پژوهشی که در آن پژوهشگر داده‌های کمی و کیفی را تلفیق می‌کند، ممکن است، پراگماتیسم پارادایم راهنمای پژوهشگر باشد؛ زیرا هر دو نوع داده (کمی و کیفی) را برای راه‌حلیابی مسأله مفید می‌داند. همین‌طور در یک طرح پژوهشی که در آن پژوهشگر کار خود را با یک پیمایش آغاز می‌کند و سپس از چند مصاحبه کیفی کوتاه‌تر استفاده می‌کند، به نظر می‌رسد، خاستگاه این طرح پژوهشی از یک پارادایم اثبات‌گرایی نشأت می‌گیرد. بدین ترتیب، اگرچه موضوع‌های مختلف پارادایمی زیربنای پژوهش شیوه‌های ترکیبی وجود دارد، ولی بسیاری از صاحب‌نظران امروزی از پراگماتیسم به عنوان یکی از بهترین رویکردها حمایت می‌کنند.

موضوع مهم دیگری غیر از موضوع‌های فلسفی که با مفروضه‌های فلسفی ارتباط پیدا می‌کند، استانداردهای دقیق^۳ در پژوهش است که باید در مورد پژوهش شیوه‌های ترکیبی نیز مد نظر قرار گیرد. یکی از محک‌های مفید بودن پژوهش کمی داشتن روایی^۴ است. روایی اشاره به این نکته دارد که آیا پژوهش آنچه را که قصد سنجش آن را داشته‌ایم مورد پژوهش قرار داده است یا خیر؟

بنابراین پژوهشگر، تهدیدها علیه روایی داخلی و خارجی را به حداقل می‌رساند

1. Greene & Caracelli
2. dialectical
3. rigor
4. validity

(دانایی فرد، الوانی، آذر، ۱۳۸۳) تا یافته‌های پژوهش کاربردی‌تر باشند. در پژوهش کیفی، استانداردها بیش‌تر به صحت^۱ یافته‌ها از منظر پژوهشگران و مشارکت‌کنندگان در پژوهش یا خوانندگان گزارش اشاره دارد (کرسول و میلر،^۲ ۲۰۰۰). در پژوهش شیوه‌های ترکیبی، این سؤال مطرح می‌شود که آیا شکل‌های مجزای روایی (روایی نتایج کمی و روایی یافته‌های کیفی) باید در طرح‌های پژوهش مدنظر قرار گیرد؟ آیا روایی جامع برای کلیت پژوهش شیوه‌های ترکیبی وجود دارد؟ آیا شکلی از روایی وجود دارد که بر کلیت طرح پژوهشی در یک رویکرد کثرت‌گرا حاکم باشد که مستلزم گردآوری همزمان داده‌های کمی و کیفی است؟ آیا از آنجا که پراگماتیسم را به عنوان مبناي فلسفی قرار می‌دهیم، می‌توانیم این روایی را «روایی توالی»^۳ بنامیم؟ (اسوانسون و هلتنون به نقل از کرسول، ۲۰۰۷، ص ۳۱۴) این سؤال‌ها در بحث صاحب‌نظران شیوه‌های ترکیبی بدون پاسخ باقی مانده است. به پیش بردن این بحث مستلزم شناسایی انواع طرح‌های پژوهش ترکیبی و سپس طرح انواع روایی درون هر نوع طرح پژوهشی است.

دلایل شکل‌گیری پژوهش‌های شیوه‌های ترکیبی

در ادبیات پارادایم، اصطلاحی تحت عنوان هم‌سنگی یا هم‌سنخی^۴ مبانی صاحب‌نظران مطرح گردیده که اشاره به این نکته دارد که آیا پارادایم‌ها می‌توانند با هم دوست باشند یا صرفاً رقیب هم هستند؟ برخی از اندیشمندان مدعی شدند که چون هستی‌شناسی پارادایم‌ها با هم متفاوت هستند، سازش بین آنها محال است. برخی دیگر با استدلال‌هایی مدعی شدند که می‌توان از منظر پارادایم‌هایی مختلف به پدیده‌ای نگاه کرد و دانش تولیدی را ترکیب کرد. با طرح مستمر این مباحث، مقوله‌ای تحت عنوان کثرت‌گرایی مطرح گردید که اشاره دارد به مشاهده یک پدیده از منظرهای مختلف. طرح این موضوع در پژوهش اجتماعی و سازمانی اشاره به این نکته داشت که بررسی یک پدیده سازمانی یا اجتماعی از زوایای مختلف نسبت به یک زاویه‌ی

1. accuracy
2. Miller
3. Sequence validity
4. commensurability

خاص مفیدتر خواهد بود. بر این اساس، تقسیم‌بندی‌های مختلفی به شرح زیر از کثرت‌گرایی ارابه شد.

کثرت‌گرایی در معیارهای پژوهش: ^۱ پژوهشگر برای بررسی یک پدیده مشابه از چند معیار استفاده می‌کند. برای سنجش مهارت مدیریتی فردی که متقاضی مدیر عامل یک شرکت است، کانون ارزیابی و توسعه مدیران شرکت، از وی می‌خواهد در مورد موضوعی سخنرانی کند، پرسش‌هایی را تکمیل کند، مقاله‌ای را ارابه دهد یا به چند سؤال پاسخ شفاهی دهد. برای بررسی پدیده‌ی «محبت سازمانی»، پژوهشگر هم مشاهده می‌کند و هم مصاحبه (درون‌پارادایمی)، هم با تعداد محدودی از کارکنان مصاحبه انجام می‌دهد و هم یک نظرسنجی فراگیر انجام می‌دهد (بین‌پارادایمی).

۲. کثرت‌گرایی در مشاهده‌گر: ^۲ چندین مشاهده‌گر یا چندین پژوهشگر همزمان یا به صورت متوالی به مشاهده یا بررسی یک پدیده می‌پردازند. برای بررسی پدیده «تنگ‌نظری مدیریتی» همزمان دو پژوهشگر به مطالعه می‌پردازند.

۳. کثرت‌گرایی در تئوری: ^۳ برای بررسی پدیده‌ی بی‌اعتمادی به سازمان‌های دولتی، پژوهشگر هم بر اساس چارچوب تئوریک به یک نگاه جامعه‌شناسی در باب بی‌اعتمادی به دولت و هم بر اساس چارچوب تئوریک نگاه مدیریت دولتی در باب بی‌اعتمادی به دولت به مطالعه می‌پردازد. پژوهشگر در حالت نخست از منظر جامعه‌شناسی و در حالت دوم از منظر مدیریت دولتی به مطالعه بی‌اعتمادی می‌پردازد. این امر امکان ترکیب خلاقانه یا شکل‌دهی ایده‌های جدید را میسر می‌سازد.

۴. کثرت‌گرایی در شیوه: ^۴ که به معنای ترکیب شیوه‌ها در درون یک پارادایم (مصاحبه و نظرسنجی در درون پارادایم اثبات‌گرایی) یا دو یا چند پارادایم (مصاحبه کیفی در پارادایم تفسیری و نظرسنجی کمتی درون پارادایم اثبات‌گرایی) است.

طبقه‌بندی ترکیبات شیوه‌های پژوهش

از راه‌های متعددی می‌توان شیوه‌های پژوهشی مختلف در پژوهش علم‌الاجتماع به‌طور

1. triangulation in measures
2. triangulation in observers
3. triangulation in theory
4. triangulation in methods

اعم و پژوهش سازمانی را با هم ترکیب کرد. در ادبیات پژوهش دو ترکیب بارز نسبت به سایر ترکیب‌ها مورد توجه بیش‌تر قرار دارد.

۱. مطالعات چندشیوه‌ای^۱

مطالعات چندشیوه‌ای از شیوه‌های مختلف گردآوری و تحلیل داده‌ها درون یک پارادایم پژوهشی واحد استفاده می‌کند. برای مثال، پژوهشگری ممکن است در انجام یک مطالعه کیفی هم به مشاهده بپردازد و هم به انجام مصاحبه‌های مختلف با افراد هم‌ت‌گمارد. یا در یک پژوهش کمی، پژوهشگر می‌تواند هم از پیمایش استفاده کند و هم اسناد و مدارک را مورد مطالعه قرار دهد. به عبارت دیگر، در این ترکیب، پژوهشگر ممکن است از شیوه‌هایی استفاده کند که درون یک پارادایم می‌توانند با هم سازگار باشند.

۲. مطالعات شیوه‌ی ترکیبی^۲

در این نوع ترکیب پژوهشگر تلاش می‌کند، شیوه‌های مختلف در پارادایم‌های مختلف را به هم گره زند. در یک پژوهش ترکیبی پژوهشگر ممکن است، ضمن انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته با تعداد معدودی از مدیران، نظرسنجی گسترده‌ای از تعداد بیش‌تری از مدیران انجام دهد. این نوع ترکیب (ترکیب شیوه‌ی کیفی با کمی) بعضاً پژوهش مبتنی بر چند استراتژی^۳ نیز نامیده می‌شود.

در به‌کارگیری دو ترکیب "شیوه‌های چندگانه" و "شیوه‌های ترکیبی" در ادبیات پژوهش نوعی هم‌پوشانی و بعضاً ابهام وجود دارد. تشکری و تدلی تلاش کرده‌اند تا برخی از واژه‌های متفاوت مورد استفاده برای توصیف و تشریح شیوه‌های چندگانه و شیوه‌های ترکیبی را نظم و نسق دهند. در عین حال، طبقه‌بندی آنها پیچیده است و برای پژوهشگران تخصصی کاربرد بیش‌تری دارد. با این وجود، طبقه‌های بنیادی آنها در این مقاله می‌تواند مفید باشد.

1. multi-method studies
2. mixed method studies
3. multi-strategy research

طرح‌های چندشیوه‌ای ^۱	طرح‌های شیوه‌های ترکیبی ^۲
<ul style="list-style-type: none"> • از بیش از یک شیوه استفاده می‌کند اما محدود به شیوه‌های انتخابی از درون یک پارادایم (کمی یا کیفی) است. • انواع طرح‌های چندشیوه‌ای عبارتند از: <ol style="list-style-type: none"> ۱. مطالعات کمی چندشیوه‌ای^۳ ۲. مطالعات کیفی چندشیوه‌ای^۴ 	<ul style="list-style-type: none"> • از داده‌ها یا شیوه‌های کمی و کیفی استفاده می‌کند و آنها را ترکیب می‌کند (داده‌های بین پارادایمی را نیز مورد توجه قرار می‌دهد) • انواع طرح‌های شیوه ترکیبی عبارتند از: <ol style="list-style-type: none"> ۱. مطالعات شیوه ترکیبی ۲. مطالعات مدل ترکیبی^۵

جدول ۲: طرح‌های شیوه‌های چندگانه و شیوه ترکیبی (تشکری و تدلی، ۲۰۰۳)

هدف از طرح‌های چندشیوه‌ای اتکا به مآخذ اطلاعاتی مختلف یا کثرت‌گرایی در بررسی یک مسأله پژوهشی از ابعاد مختلف است. دو نوع طرح چندشیوه‌ای وجود دارد:

۱. مطالعات کیفی چندشیوه‌ای که درون یک پارادایم کمی انجام می‌شود، اما برای گردآوری داده‌ها از چند شیوه استفاده می‌کند. برای مثال، پژوهشگر می‌تواند برای بررسی پدیده «بی‌تفاوتی سازمانی» هم نظرسنجی کند و هم دست به بررسی اسناد و مدارک بزند. این نوع طرح پژوهشی به پژوهشگر اجازه می‌دهد، صحت داده‌ها را کنترل کند.
۲. مطالعات کیفی چندشیوه‌ای ممکن است داده‌های مصاحبه و مشاهده را با هم ترکیب کند. در اینجا نیز پژوهشگر می‌تواند با بازبینی داده‌های دو مآخذ اطلاعاتی، به تکمیل یافته‌های خود بپردازد.

طرح شیوه‌های ترکیبی پیچیده‌تر است. ممکن است محملی برای نگاه کردن به پدیده‌های مشابه از منظرهای مختلف فراهم کند، اما ممکن است، همگرا نباشد.

۲. در مطالعات شیوه ترکیبی ممکن است بعد از انجام مصاحبه‌های تفصیلی انفرادی و مشاهده که به عنوان مبنای تدوین یک پرسش‌نامه استفاده می‌شوند، نوعی نظرسنجی نیز انجام شود.
۳. مطالعات مدل ترکیبی مستلزم نوعی تبیین است. تشکری و تدلی (۱۹۱۸) در چاپ نخست کتاب خود موضوع ترکیب شیوه‌ها را بسط دادند تا پژوهشگر صرفاً بر ترکیب شیوه متمرکز نشود، بلکه ترکیب روش‌شناسی‌ها را مدنظر قرار دهد.

1. multi-method designs
2. mixed method designs
3. multi-method quantitative studies
4. multi-method qualitative studies
5. mixed model studies

به اعتقاد آنها موضوع مهم، صرف ترکیب شیوه نیست، بلکه ترکیب‌های روش‌شناسی‌ها از اهمیت بیش‌تری برخوردار است. این نکته ممکن است، آثار ضمنی مهمی برای پژوهش در بر داشته باشد. یعنی باید گامی فراتر از ترکیب شیوه‌ها از پارادایم‌های مختلف گذاشت و در عوض جنبه‌های دیگری از طرح پژوهش مدنظر قرار داد. یعنی باید موارد زیر را مدنظر گرفت:

- هدف غایی کلی پژوهش: آیا هدف تأیید یا رد فرضیه‌هاست یا هدف موشکافی پدیده‌ها است؛
- ابزار گردآوری داده‌ها: آیا کمی است یا کیفی؛
- تفسیر داده‌ها: آیا آماری است یا کیفی؛

بنابراین در مطالعات مدل ترکیبی، روش‌شناسی‌ها ترکیب می‌شوند نه صرف شیوه‌ها. در این مقاله تمرکز بر پژوهش شیوه‌های ترکیبی است.

چیستی پژوهش ترکیبی

استراتژی پژوهش شیوه‌های ترکیبی رویه‌ای برای گردآوری، تحلیل و ترکیب داده‌های کمی و کیفی است که در یک پژوهش جهت درک بیش‌تر مسأله پژوهشی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

پژوهشگرانی که از این نوع پژوهش استفاده می‌کنند باید با پژوهش‌های کمی و کیفی آگاه باشند. اگر مخاطبان نیز با این روش پژوهش، آشنا نباشند باید آنها را آموزش داد. این نوع طرح پژوهشی زمان‌بر بوده و نیازمند گردآوری و تحلیل داده‌های زیادی است (کرسول، ۲۰۰۵، ص ۵۱۰). بنابراین باید دید در چه زمانی از این طرح پژوهشی باید استفاده کرد.

چه موقع می‌توان از این پژوهش ترکیبی استفاده کرد؟

زمانی استفاده از پژوهش ترکیبی قابل توجیه است که فهم بهتر مسأله پژوهش، ضرورت بهره‌گیری از داده‌های کمی و کیفی را ایجاب کند. وقتی پژوهشگر می‌خواهد از نقاط قوت یک رویکرد برای جبران نقاط ضعف رویکرد دیگر بهره‌جوید، استفاده از این طرح می‌تواند مفید باشد. رویکرد کمی منجر به نتایج کمی می‌شود که بر اساس

ابزار از پیش تعیین شده (نظیر پرسش‌نامه) حاصل شده است، این نتایج ممکن است فراوانی داده‌ها یا حرکت روندها را نشان دهد که می‌توان بر اساس آن جمعیتی از افراد را توصیف کرد. در عین حال، داده‌های کیفی بر شیوه‌های کیفی گردآوری داده‌ها نظیر مصاحبه‌های عمیق و مشاهده استوار است که یافته‌های متنی را ارایه می‌دهد و نگاه‌های مختلف نسبت به موضوع مورد بررسی را مطرح و تصویر پیچیده‌ای از پدیده عرضه می‌کند. وقتی این دو داده یا یافته ترکیب می‌شوند، تصویر بسیار قدرتمندی از پدیده‌ی مورد بررسی خواهیم داشت (مایلز و هربرمن، ۱۹۹۴، ص ۴۲) برای مثال، با بررسی دست‌آوردهای یک پژوهش کمی و همین‌طور فرآیند یک پژوهش کیفی می‌توانیم تصویر جامعی از یک پدیده اجتماعی را به دست آوریم.

پژوهش ترکیبی را زمانی می‌توان مورد استفاده قرار داد که پژوهشگر قصد دارد بر اساس یافته‌های یک مرحله از پژوهش (کمی) مرحله بعدی (کیفی) را بنا نهد. در این حالت پژوهش در مرحله اول داده‌های کیفی را موشکافی و بعد از یافتن ابعاد و مؤلفه‌های پدیده، ابزاری برای آزمون متغیرها بر اساس رویکرد کمی طراحی می‌کند. یا ممکن است، مؤلف ابتدا دست به پژوهش کمی بزند و سپس بر اساس یافته‌های پژوهش کمی، نوعی پژوهش کیفی برای فهم بهتر اطلاعات حاصل از ابزارهای کمی طراحی کند. پژوهشگری که می‌خواهد پژوهش کمی را قدری صبغه کیفی دهد نیز می‌تواند از پژوهش ترکیبی استفاده کند.

مروری بر استراتژی‌های پژوهش در تناسب با رویکردهای کمی و کیفی

دو رویکرد کمی و کیفی در مراحل «گردآوری داده‌ها»، «تحلیل داده‌ها» و «تدوین گزارش»، استراتژی‌ها یا طرح‌های پژوهشی مختلفی به خود می‌گیرند. در پژوهش کمی استراتژی تجربی^۱، پیمایش^۲ و همبستگی^۳ و در پژوهش کیفی استراتژی تئوری داده بنیاد^۴، قوم‌نگاری^۵ و داستان‌سرایی^۶ و در پژوهش ترکیبی^۷ اقدام‌پژوهی^۸ و استراتژی شیوه‌های ترکیبی قرار دارند.

1. expriement
3. correlation
5. ethnography
7. mixed methods

2. survey
4. grounded theory
6. narrative
8. action research

• **استراتژی تجربی:** برخی از پژوهشگران می‌خواهند بدانند که اگر اقدامی در سازمان صورت می‌گیرد، در عملکرد سازمان، فرد و یا گروه تفاوتی ایجاد می‌کند یا خیر. در این حالت استراتژی پژوهش تجربی مناسب است. آیا کاهش یا افزایش نور در «گروه اول» عدم تغییر نور در گروه دوم، در عملکرد گروه اول تأثیر داشته است؟ استراتژی تجربی که بعضاً مطالعات مداخله‌ای،^۱ یا مطالعات مقایسه‌ای گروهی^۲ نامیده می‌شود، اشاره با آن دسته از رویه‌های تجربی دارد که محقق قصد دارد با دست‌کاری متغیری خاص، اثرات آن را در متغیر وابسته مورد بررسی قرار دهد.

• **استراتژی همبستگی:** در برخی از پژوهش‌ها پژوهشگر نمی‌تواند در یک متغیر دست‌کاری کند یا این‌که نمی‌تواند دو یا چند گروه را تعیین و یکسان‌سازی کند. در این حالت پژوهشگر می‌خواهد رابطه یک یا چند متغیر را مورد سنجش قرار دهد، نه تأثیر دست‌کاری یک متغیر بر متغیر دیگر را. در این استراتژی پژوهشگر با اتکا به متون آماری تحلیل همبستگی میزان رابطه بین متغیرها را مورد تحلیل قرار می‌دهد و به جای تمرکز بر دو گروه یا چند گروه در یک آزمایش، یک گروه مورد توجه قرار می‌گیرد و همبستگی متغیرها در آن گروه به صورت عدد و رقم محاسبه می‌شود.

• **استراتژی پیمایش:** پاسخ برخی از مسایل پژوهشی نه از طریق مداخله یا دست‌کاری متغیر میسر است و نه محاسبه همبستگی بین متغیرها. در این حالت پژوهشگر صرفاً روندهای تحول در نگرش، افکار، رفتار یا خصیصه‌های جامعه را از طریق تمرکز بر نمونه آماری به تصویر می‌کشد. در این حالت استراتژی پیمایش مناسب است. اما پژوهش‌های کیفی نیز استراتژی‌های خاص خود دارند:

• **استراتژی تئوری داده‌بنیاد:** گاهی اوقات پژوهشگر ممکن است به علت فقدان دانش نسبت به پدیده‌ای خاص به بررسی تجارب تعدادی از افراد (و نه یک گروه خاص) در باب کنش، تعامل یا فرآیندی خاص بپردازند. هدف این پژوهشگر موشکافی و سپس فهم کنش، تعامل یا فرآیند است تا بتواند تبیین عمومی^۳ (به نام تئوری داده بنیاد) از آنها ارائه دهد. در این حالت استراتژی تئوری داده بنیاد، مناسب خواهد بود. در این استراتژی پس از گردآوری داده‌ها از طریق شیوه‌های کیفی (نظیر مصاحبه) طبقه‌های

1. intervention studies

2. group comparison studies

3. general explanation

اطلاعاتی شکل داده می‌شود و با ارتباط دادن آنها نوعی مدل حکایتی یا تصویری (نموداری) مشخص می‌شود. این مدل رفتار یک کنش، فرآیند یا تعامل را به تصویر می‌کشد. به این طریق تبیین ریشه در داده‌های حاصله از مشارکت‌کنندگان در پژوهش دارد.

• **استراتژی قوم‌نگارانه:** پژوهشگر ممکن است در پی مطالعه گروهی از افراد در محل زندگی و کار باشد و تصویری از چگونگی تعامل آن گروه را ارائه دهد. استراتژی قوم‌نگاری الگوهای رفتاری، باورها و زبان یک گروه را که در یک فرهنگ شکل گرفته‌اند، توصیف، تحلیل و تفسیر می‌کند. پژوهشگر بر اساس مأخذ اطلاعات متعدد، تصویری تفصیلی از فرهنگ گروه ارائه می‌دهد. هم‌چنین گروه را در بستر خود توصیف می‌کند و موضوعات بحث‌انگیزی که در گذر زمان به واسطه تعامل میان اعضا گروه ایجاد می‌شود، موشکافی کرده و تصویر کاملی از گروه ارائه می‌دهد.

• **استراتژی داستان‌سرایی:** گاهی اوقات پژوهشگر قصد توصیف و تفسیر رفتار یک گروه را ندارد و نمی‌خواهد تجارب افراد را تبیین کند. در عوض قصد دارد که داستانی از یک یا دو نفر بگوید. بنابراین، استراتژی داستان‌سرایی اشاره به آن دسته از رویه پژوهشی دارد که از آن طریق پژوهشگر زندگی‌های افراد را توصیف، داستان‌هایی در مورد زندگی این افراد گردآوری کرده و داستان‌هایی در مورد تجارب آنها تحریر می‌کند.

• **استراتژی اقدام پژوهی:** نظیر پژوهش‌های ترکیبی، اقدام پژوهی با بهره‌برداری از داده‌های کمی و کیفی مسایل عملی فراروی سازمان و مدیر را حل می‌کند. در واقع، با شناسایی مسایل اقدامی صورت می‌گیرد و سپس اقدام صورت گرفته، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

• **استراتژی پژوهش شیوه‌های ترکیبی:** در این استراتژی پژوهشگر برای تبیین، موشکافی و فهم یک پدیده داده‌های کمی (نظیر اعداد و ارقام) و داده‌های کیفی (نظیر متن یا تصویر) را گردآوری می‌کند. ترکیب این دو نوع داده فهم بهتری را از مسأله نسبت به تمرکز صرف بر یک نوع داده، فراهم می‌کند. این استراتژی ممکن است در یک یا چند مرحله صورت گیرد. اما محقق باید اولویت خود (کمی یا کیفی) یعنی، نحوه‌ی گردآوری داده‌ها (همزمان یا متوالی) تعیین و چگونگی ترکیب آنها (یکپارچه‌سازی یا پیونددهی) را مشخص سازد. در این مقاله تمرکز بر استراتژی‌های شیوه‌های ترکیبی است.

عناصر کلیدی پژوهش ترکیبی

پژوهش ترکیبی با داشتن سه نوع طرح پژوهشی خاص خود (طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا،^۱ طرح شیوه‌های ترکیبی اکتشافی،^۲ طرح شیوه‌های ترکیبی تبیینی^۳) عناصر بارزی دارد که این پژوهش را از سایر پژوهش‌ها متمایز می‌سازد. این عناصر عبارتند از: خردمایه طرح؛ شکل‌های کمی و کیفی داده‌ها، اولویت پژوهشگر؛ توالی انجام پژوهش؛ تحلیل داده‌های متناسب با طرح پژوهش؛ نمودار رویه‌های مورد استفاده.

• **دلایل انتخاب پژوهش ترکیبی:** کسانی که پژوهش‌های ترکیبی را مطالعه می‌کنند، می‌خواهند بدانند که خردمایه انتخاب پژوهش ترکیبی از جانب پژوهشگر چیست. بنابراین پژوهشگر ترکیبی باید علت استفاده از داده‌های کمی و کیفی را بشناسد. برای مثال، در طرح پژوهش اکتشافی پژوهشگر ممکن است چنین توصیه کند که گردآوری داده‌های کمی در مرحله دوم برای آزمون متغیرهای مورد شناسایی و کشف شده در مرحله نخست حایز اهمیت است (طرح شیوه‌های ترکیبی اکتشافی). ممکن است تبیین یافته‌های پژوهش کمی از طریق پژوهش کیفی دلیل استفاده از پژوهش شیوه‌های ترکیبی ذکر شود (طرح پژوهش شیوه‌های ترکیبی تبیینی). یا تقویت داده‌های کمی (یا کیفی) از طریق داده‌های کیفی (یا کمی) دلیل استفاده از پژوهش ترکیبی قید گردد (طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا). داده‌های کمی توصیف خوبی از جمعیت بزرگ را ارائه می‌دهند و نتایج آن قابل تعمیم است، در حالی که داده‌های کیفی موشکافی عمیق از تعداد معدودی از افراد را میسر می‌سازد، ولی تعمیم‌پذیری کم‌تری دارد.

• **گردآوری داده‌های کمی و کیفی:** پژوهشگر در پژوهش ترکیبی باید به‌طور واضح نشان دهد که داده‌های کمی و کیفی را گردآوری کرده است. شیوه‌های گردآوری داده‌ها در هر دو حالت باید به صورت واضح در پژوهش قید شود. در بخش شیوه‌های پژوهش تفصیل شیوه‌ها و داده‌های کمی و کیفی ضروری است.

• **تعیین اولویت پژوهشگر:** نوع اولویت پژوهش به داده‌ها (کمی و کیفی) باید در پژوهش مشخص باشد. ۱. ممکن است، در نظر پژوهشگر داده‌های کمی و کیفی

1. triangulation mixed methods designs
2. exploratory mixed methods designs
3. explanatory mixed methods designs

اولویت (وزن) یکسانی داشته باشند؛ ۲. ممکن است، وزن داده‌های کمی بیش‌تر از کیفی باشند؛ ۳. و یا وزن داده‌های کیفی بیش‌تر از کمی باشند.

میزان تأکید بر هر کدام به تجربه تخصصی پژوهشگر نسبت به گردآوری داده‌ها، فهم یکی قبل از دیگری یا مخاطبین بستگی دارد. ولی در کل پژوهشگر باید از خود بپرسد؟

۱. در بیانیه هدف غایی پژوهش تأکید بر موشکافی بوده یا پیش‌بینی نتایج؟
۲. کدام فرآیند گردآوری داده‌ها (کمی و کیفی) از حیث شیوه‌های گردآوری بر بخش نتایج (تعداد صفحات در گزارش) اولویت می‌دهد؟
۳. کدام فرآیند گردآوری، پژوهش را عمیق‌تر بررسی می‌کند (تحلیل آماری یا تحلیل موضوعی عمیق).

• **روایی پژوهش:** پژوهشگر باید توالی پژوهش ترکیبی را نشان دهد:

۱. آیا هر دو را (کمی و کیفی) همزمان گردآوری می‌کند؟
 ۲. آیا نخست داده‌های کمی و سپس داده‌های کیفی را گردآوری می‌نماید؟
 ۳. یا این که ابتدا داده‌های کیفی و سپس کمی گردآوری می‌شوند؟ اگر طرح شیوه‌های ترکیبی تبیینی در پیش گرفته شود، ابتدا کمی سپس کیفی. اگر طرح شیوه‌های اکتشافی باشد، ابتدا کیفی و سپس داده‌های کمی گردآوری می‌شود. اگر طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا اجرا گردد، همزمان دو نوع (داده‌های کمی و کیفی) گردآوری می‌شود.
- **تحلیل داده‌های متناسب با طرح پژوهش:** دشوارترین مرحله در پژوهش ترکیبی، تحلیل داده‌های کمی و کیفی گردآوری شده است. تحلیل داده‌ها چیزی بیش از پیوند داده‌ها و ترکیب داده‌هاست. با توجه به طرح پژوهشی (کثرت‌گرا، تبیینی و اکتشافی) تحلیل داده‌ها شکل خاصی به خود خواهد گرفت.

• **تحلیل در طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا:** به نظر می‌رسد، دشوارترین تحلیل این نوع تحلیل است. رویکرد استاندارد در تحلیل این نوع پژوهش، همگرا کردن یا مقایسه‌ی داده‌های کمی (اعداد و ارقام) با داده‌های کیفی (متن) است. در این راستا، یک راه، توسل به موضوعات محوری ظهوریافته^۱ (تم‌ها) از داده‌ها و چگونگی تأیید یا رد تحلیل‌های آماری به وسیله آنهاست.

رویکرد دوم، ترکیب داده‌های کمی و کیفی برای رسیدن به متغیر جدید یا

موضوعات محوری (تم‌ها) جدید برای آزمون یا موشکافی است. برای مثال، داده‌های مصاحبه‌ای و نمرات پرسش‌نامه برای شکل‌دهی متغیر جدید ترکیب می‌شوند.

• **تحلیل در طرح شیوه‌های ترکیبی تبیینی:** تحلیل داده‌های در این طرح نسبت به طرح کثرت‌گرا ساده‌تر است، زیرا داده‌ها در دو مرحله مجزا گردآوری می‌شوند. رویکرد متداول در این طرح گردآوری داده‌های کمی و جست‌وجو برای یافتن موردهایی خاص برای پی‌گیری مرحله کیفی است.

• **تحلیل در طرح شیوه‌های ترکیبی اکتشافی:** در این طرح داده‌های کیفی به ابزاری برای تدوین یا یافتن ابزارهای کمی و شکل‌دهی اطلاعات طبقه‌ای برای گردآوری داده‌های کمی بعدی یا تعمیم‌پذیری از چند مورد محدود اولیه می‌شود. متداول‌ترین کاربرد این طرح، طراحی ابزاری است که ریشه در داده‌های کیفی حاصله از نظرات مشارکت‌کنندگان دارد. علاوه بر آن پژوهشگر ممکن است، طبقه‌های اطلاعاتی حاصل از داده‌های کیفی اکتشافی با داده‌های پیوسته در تحلیل آماری را ترکیب کند.

• **تحلیل در طرح شیوه‌های ترکیبی آشیانه‌ای:**^۱ در این طرح ابتدا داده و نتایج پیش‌آزمون (در طرح‌های تجربی) گردآوری می‌شود، همزمان بخش کیفی فرآیندی را که آزمودنی‌ها در حین مطالعه برای پاسخ به سؤال‌ها و فرضیه‌ها طی می‌کنند، مطالعه می‌کند.

• **نمودار رویه‌ها:** پژوهشگران ترکیبی اغلب رویه‌های انجام پژوهش خود را در قالب نمودارهایی ترسیم می‌کنند. این نمودارها شامل عنوان‌گذاری داده‌های کمی و کیفی، نشان دادن توالی فعالیت‌ها و نشان دادن اولویت‌ها می‌شود. پژوهشگر با این کار خوانندگان کمک می‌کند تا توالی گردآوری داده‌ها را درک کنند و این امر نقش مهمی در گردآوری داده‌های مختلف و چندگانه ایفا می‌کند.

انواع طرح‌های پژوهش ترکیبی

در پژوهش ترکیبی سه طرح برجسته‌ترند: طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا، طرح اکتشافی و طرح تبیینی که می‌توان به شرح زیر آنها را توصیف کرد.

• **طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا:**^۲ هدف این طرح گردآوری همزمان داده‌های

1. nested mixed methods designs
2. triangulation of data sources

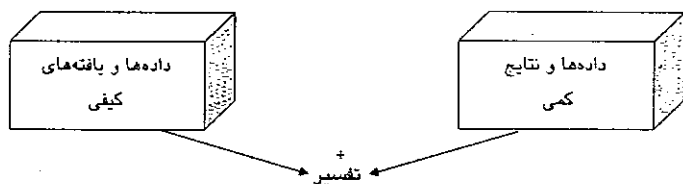
کمی و کیفی، ترکیب داده‌ها و استفاده از نتایج برای درک مسأله پژوهش است. استدلالی که به دنبال استفاده از این طرح وجود دارد، این است که از طریق کثرت‌گرایی قوت یک نوع داده اطلاعاتی ضعف داده‌های اطلاعاتی دیگر را جبران می‌کند. برای مثال، نمرات حاصل از پرسش‌نامه، ضعف یافته‌های مصاحبه‌ای را جبران می‌کند. کثرت‌گرایی فرآیندی را طی می‌کند که در آن ابتدا داده‌های کمی و کیفی گردآوری می‌شوند و سپس نتایج تحلیل هر دو داده با هم مقایسه می‌گردد و در نهایت، تفسیری از تأیید داده‌ها به وسیله داده‌های دیگر یا رد داده‌های کمی به وسیله داده‌های کیفی ارائه می‌دهد. مقایسه مستقیم دو مجموعه داده، «کثرت‌گرایی» در مآخذ داده‌ای را ایجاد می‌کند. بر این اساس، در این طرح پژوهشی:

• پژوهشگر به هر دو داده‌های کمی و کیفی اولویت برابر می‌دهد. داده‌های حاصل از مصاحبه با داده‌های حاصل از پرسش‌نامه اهمیت برابر دارند.

• پژوهشگر همزمان در طی پژوهش هم داده‌های کمی و هم داده‌های کیفی را گردآوری می‌کند، همزمان که با مدیران در خصوص ساختار سازمانی مصاحبه می‌شود، پرسش‌نامه‌ای نیز بین آنها توزیع می‌شود.

• پژوهشگر دو نوع یافته را با هم مقایسه می‌کند تا شباهت یا تفاوت در نتایج را نشان دهد. یافته‌های مصاحبه با مدیران با یافته‌های حاصل از پرسش‌نامه مقایسه می‌شود.

نقطه قوت این طرح آن است که مزیت دو نوع داده را با هم ترکیب می‌کند. یعنی قدرت تعمیم‌پذیری داده‌های کمی با اطلاعات غنی داده‌های کیفی از بستر یا محیط پدیده را ترکیب می‌کند. این طرح پژوهشی، پژوهشگر را به گردآوری اطلاعاتی قادر می‌سازد که ترکیبی از مجموعه داده‌های کمی و کیفی است. دشواری این طرح پژوهش در تبدیل یک شکل دیگر برای یکپارچه کردن و مقایسه پایگاه‌های داده‌ای است. به علاوه، اگر یکپارچگی هم میسر باشد، نتایج ناسازگاری ممکن است، ایجاد شود و گردآوری داده‌های ضروری را برای آشتی دادن تفاوت‌ها ضروری می‌سازد.

شکل ۱: طرح شیوه‌های ترکیبی کثرت‌گرا

• طرح شیوه‌های ترکیبی تبیینی: در این نوع طرح پژوهشی، پژوهشگر ابتدا داده‌های کمی و سپس داده‌های کیفی را گردآوری می‌کند (نوک پیکان را ببینید). استدلال این طرح آن است که داده یا نتایج کمی تصویری عمومی از مسأله پژوهش را فراهم می‌کند؛ تحلیل بیش‌تر به‌خصوص از طریق گردآوری داده‌های کیفی برای پالایش، بسط یا تبیین تصویر عمومی لازم است (شکل ۲ را ببینید). بر این اساس، در این طرح:

• پژوهشگر به داده‌های کمی اولویت می‌دهد.

• ابتدا داده‌های کمی را گردآوری می‌کند.

• برای پالایش نتایج داده‌های کمی از داده‌های کیفی استفاده می‌کند.

مزیت این طرح پژوهشی مشخص بودن بخش‌های کمی و کیفی آن است که هم برای پژوهشگر و هم برای خواننده مفید است. در این طرح برخلاف طرح کثرت‌گرا، شکل‌های داده‌های متفاوت یکپارچه نمی‌شوند. پژوهشگر مهم‌ترین داده‌های کمی و کیفی را گردآوری می‌کند داده‌های کمی را از یک جامعه بزرگ و نتایج آن را طریق نوعی موشکافی کیفی عمیق در مرحله دوم پالایش می‌کند. در عین حال، دشواری در استفاده از این طرح، آن است که پژوهشگر باید تعیین کند چه جنبه‌هایی را از نتایج کمی در ادامه کار (فرضیه‌ای که رد شده یا فرضیه‌ای که رد نشده) استفاده کند. هم‌چنین نیاز به نیروی پژوهشگری زیادی دارد و خبرگی و زمان زیادی برای گردآوری داده‌های کمی و کیفی می‌طلبد.

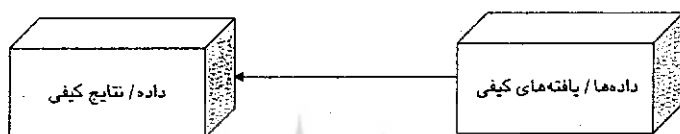

شکل ۲: طرح شیوه‌های ترکیبی تبیینی

• طرح شیوه‌های ترکیبی اکتشافی: در این نوع طرح پژوهش اکتشافی ابتدا داده‌های کیفی و سپس داده‌های کمی گردآوری و تحلیل می‌شوند. بنابراین، ابتدا پدیده موشکافی و سپس برای تعیین روابط داده‌های کیفی از داده‌های کمی استفاده می‌شود، توجه کنید که داده‌های کیفی، داده‌های کمی را می‌سازند (شکل ۳ را ببینید). پس در این طرح پژوهشی:

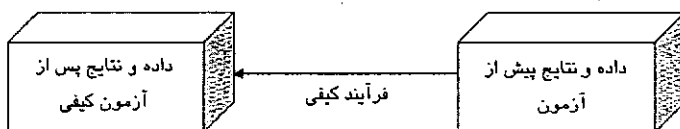
- پژوهشگر بر داده‌های کیفی به جای داده‌های کمی تأکید می‌کند.
- توالی گردآوری داده‌ها به ترتیب، داده‌های کیفی و سپس کمی است.
- برای تعیین یافته‌های کیفی، پژوهشگر به داده‌های کمی متوسل می‌شود.

مزیت این طرح پژوهشی آن است که ابتدا پدیده مورد بررسی را به نحوی کامل موشکافی می‌کند، ابعاد و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده‌ی پدیده را به دست می‌آورد. پژوهشگر با گوش دادن به آزمودنی‌ها ابعاد را مشخص می‌کند، نه از طریق ابزار از قبل تعیین شده. عیب این طرح پژوهشی آن است که هم حجم گردآوری و هم زمان گردآوری آن زیاد است.

شکل ۳: طرح شیوه‌های ترکیبی اکتشافی

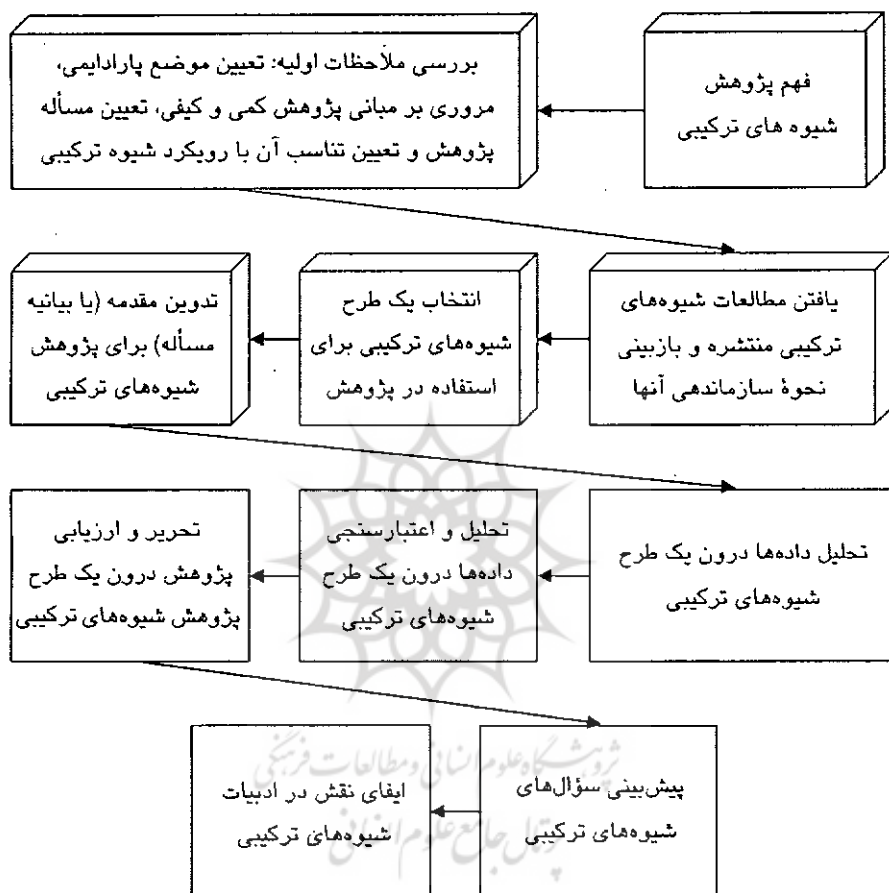
• طرح شیوه‌های ترکیبی آشیانه‌ای: این طرح گونه‌ای از طرح کثرت‌گرا است که در آن داده‌های کمی و کیفی همزمان گردآوری می‌شوند، اما یکی نسبت به دیگری وزن کم‌تری دارد و سؤال و فرضیه‌های پژوهش سازه‌های متفاوتی نسبت به سؤال پژوهش کیفی بررسی می‌کند. نمونه اجرایی این طرح رویه‌هایی است که در آن هدف کلی پژوهشگر انجام یک آزمایش تجربی تصادفی برای فهم اثر یک مداخله بر روی نتایج است، اما همزمان پژوهش در پی فهم فرآیندی است که مشارکت‌کنندگان در حین مطالعه طی می‌کنند. در این طرح، بخش کیفی دست‌آوردها را نشان می‌دهد و بخش کمی فرآیند را ارزیابی می‌کند (شکل ۴ را ببینید).

شکل ۴: طرح شیوه‌های ترکیبی آشیانه‌ای

کرسول (۱۹۹۸) در کتاب خود تحت عنوان «طراحی و انجام پژوهش شیوه‌های ترکیبی» چاقویی به شرح زیر برای طراحی و انجام پژوهش شیوه‌های ترکیبی مورد

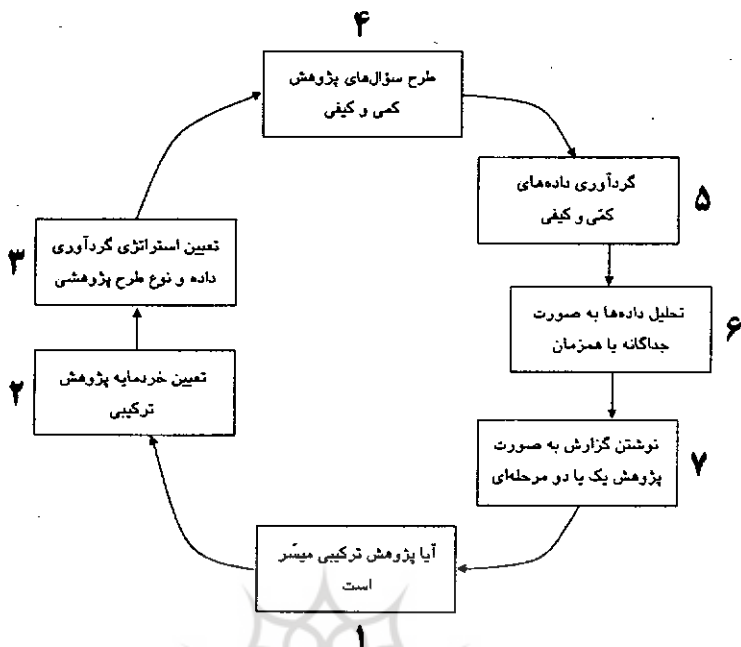
استفاده قرار داده است (شکل ۵ را ببینید)، اما مراحل عملی اجرایی نحوه آن در بخش بعد ارایه شده است (شکل ۶ را ببینید).

شکل ۵: مراحل انجام پژوهش شیوه های ترکیبی (کرسول، ۱۹۹۸)

مراحل انجام پژوهش ترکیبی

اما با توجه به فهم بنیادی شما از پژوهش ترکیبی، اکنون گام های عملی را که باید در انجام این نوع پژوهش طی شود، تشریح می کنیم. این گام ها رهنمودی عمومی برای کمک به پژوهشگران مدیریت ارایه می دهند (شکل شماره ۶ مراحل هفت گانه پژوهش ترکیبی را نشان می دهد).

شکل ۶: فرآیند انجام پژوهش شیوه‌های ترکیبی (کرسول، ۲۰۰۵، ص ۵۲۳)

مرحله ۱: آیا پژوهش ترکیبی میسر است؟

در گام نخست، پژوهشگر سازمانی باید میزان عملی بودن انجام پژوهش ترکیبی را مورد ارزیابی قرار دهد. از جمله نکاتی که در این ارزیابی باید مدنظر قرار داد، عبارتند از: مهارت‌های لازم در گردآوری داده‌های کمی و کیفی؛ زمان مورد نیاز برای گردآوری اطلاعات، دانش لازم نسبت به انواع مختلف طرح‌های پژوهش، منابع مالی مورد نیاز برای انجام پژوهش ترکیبی؛ مفید بودن پژوهش ترکیبی، نوع مخاطبان پژوهش ترکیبی (آیا مخاطبان نسبت به پژوهش ترکیبی درک لازم را دارند)،

توانایی علمی و عملی استاد راهنما و مشاور در راهنمایی دانشجوی (اگر پژوهش ترکیبی در حوزه دانشگاهی انجام می‌شود).

بی‌تردید در انجام پژوهش ترکیبی ضمن توجه به نکات فوق، مستلزم حوصله و سعه صدر پژوهشگران، میزان همکاری آزمودنی (در پژوهش کمی) و مشارکت‌کنندگان در پژوهش کمی است. بنابراین انجام اثربخش این نوع پژوهش دقت نظر عملی و علمی زیادی می‌طلبد، از این رو، انجام آن از توان هر پژوهشگری خارج است.

۲. آیا دانش کافی برای انتخاب پژوهش ترکیبی وجود دارد؟

بعد از این که پژوهشگر به این نتیجه رسید که امکان انجام پژوهش به صورت ترکیبی وجود دارد، پژوهشگر باید استدلال کند، که چرا برای پاسخ به سؤال پژوهشی خود باید داده‌های کمی و کیفی را همزمان گردآوری کند. دانش و آگاهی از طرح‌های پژوهشی سه گانه باید نقطه آغازین خوبی باشد. پژوهشگر باید استدلال یا دلایل ترکیب داده‌های کمی و کیفی خود را به صورت صریح بیان کند و آن را در طرح یا گزارش پژوهشی خود به دقت بیان نماید.

۳. آیا استراتژی مناسب گردآوری داده‌ها انتخاب شده است؟

در گام سوم، پژوهشگر با توسل به علل و عوامل انتخاب پژوهش ترکیبی، استراتژی گردآوری داده‌های خود را انتخاب می‌کند. به عبارت دیگر، در این گام پژوهشگر باید اولویت‌دهی خود را نسبت به داده‌های کمی و کیفی مشخص کند؛ توالی گردآوری داده‌ها تعیین کند، در صورتی که پژوهشگر قصد گردآوری همزمان را نداشته باشد؛ شکل‌های خاص داده‌های کمی (نظیر اسناد حضور و غیاب) و داده‌های کیفی (نظیر تصاویر که باید گردآوری شود)، مشخص کند. پژوهشگر می‌تواند از سیستم یادداشت‌برداری (جدول شماره ۳) استفاده کند.

پژوهش کیفی		پژوهش کمی	
داده‌ها	شیوه‌های گردآوری داده‌ها	داده‌ها	شیوه‌های گردآوری داده‌ها
<ul style="list-style-type: none"> داده‌های متنی حاصل از مصاحبه داده‌های متنی حاصل از پرسش‌نامه یادداشت‌های میدانی (متن) حاصل از یادداشت‌های پژوهشگر داده‌های متنی حاصل از دفترچه‌های خاطرات، فصلنامه‌ها، نامه‌ها یا اسناد رسمی داده‌های تصویری از تصاویر، فتوگرافی‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> مصاحبه‌های باز پرسش‌های باز مشاهده‌های باز اسناد (نظیر اسناد عمومی یا خصوصی) مواد بصری 	<ul style="list-style-type: none"> امتیازات عددی امتیازات عددی 	<ul style="list-style-type: none"> ابزارها (نظیر پرسش‌نامه؛ مصاحبه بسته، مشاهده باز) اسناد (نظیر سرشماری، اسناد حضور و غیاب)

۴. طرح سؤال‌های پژوهش کمی و کیفی

در گام چهارم پژوهشگر می‌تواند سؤال‌های کمی خود را پیش از آغاز پژوهش طراحی کند و اجازه دهد، سؤال‌های پژوهش کیفی در حین پژوهش ظهور کنند. بسته به نوع طرح پژوهشی پژوهشگر می‌تواند قبل از انجام پژوهش سؤال‌ها را طراحی کند (کمی) یا ممکن است، اجازه دهد؛ سؤال‌ها در حین پژوهش ظهور نمایند (کیفی). برای مثال، در طرح پژوهشی دو مرحله‌ای، سؤال‌های مرحله‌ی دوم را نمی‌توان در ابتدا تعیین کرد، باید منتظر ماند تا در حین پیشرفت پژوهش ظهور کنند.

در صورتی که طرح پژوهشی کثرت‌گرایانه^۱ باشد، پژوهشگر می‌تواند سؤال‌ها را قبل از گردآوری تعیین و در حین انجام پژوهش آنها را به صورت تفصیلی مورد بررسی قرار دهد.

اگر پژوهشگر بتواند هر دو سؤال کمی و کیفی را تعیین کند، دو مجموعه سؤال را مشخص می‌نماید. در پژوهش ترکیبی، پژوهشگر سؤال‌های اکتشافی و تحلیلی مبتنی بر متغیر را کنار هم قرار می‌دهد. در سؤال‌های کمی (که استراتژی پیمایش، همبستگی و تجربی، محمل پاسخ آنها هستند) تمرکز بر توصیف روند، یا رابطه بین دو متغیر (علی) یا چند متغیر (همبستگی) است که تبدیل به فرضیه‌های صفر و فرضیه‌های بی‌تفاوتی می‌شود. سؤال‌های کیفی، باز و بی‌جهت بوده و «پدیده محوری»^۲ جایگزین متغیر می‌شود (که استراتژی‌هایی نظیر تئوری داده بنیاد، مطالعه موردی و... محمل پاسخ آنها هستند).

۵. گردآوری داده‌های کمی و کیفی

در این مرحله، با توجه به طرح پژوهشی گردآوری داده‌ها ممکن است، به صورت متوالی (فرضاً اول کیفی بعد کمی) یا همزمان انجام شود. در عین حال، در همه‌ی طرح‌های پژوهشی، مرحله گردآوری داده‌ها، مرحله‌ای نفس‌گیر، طولانی و طاقت‌فرسا است که مستلزم دقت نظر و حوصله در ثبت دقیق داده‌هاست. برنامه‌های آماری و برنامه‌های تحلیل متن می‌توانند ابزارهای مناسبی در تنظیم، مدیریت و ثبت داده‌ها باشند.

1. triangulation

2. central phenomenon

۶. تحلیل جداگانه یا همزمان داده‌ها

در گام ششم، با توجه به طرح پژوهش، تحلیل داده‌ها شکل خاصی به خود می‌گیرد. پژوهشگر ممکن است، داده‌های حاصل را به صورت جداگانه، یعنی کمی را به شکل تبیین و کیفی را به صورت موشکافانه انجام دهد. پژوهشگر ممکن است، بر اساس طرح کثرت‌گرایانه، تحلیل داده‌ها را به صورت همزمان انجام دهد. برای تحلیل داده‌ها (کمی یا کیفی) تکنیک‌های خاصی وجود دارد.

۷. تحریر گزارش به صورت یک مرحله‌ای یا دومرحله‌ای

بی‌تردید گام آخر در هر پژوهش نوشتن گزارش است. پژوهش ترکیبی نیز در گام آخر بر مدون کردن گزارش متمرکز است. در پژوهش ترکیبی دو گونه سبک وجود دارد.

۱. نوشتن گزارش در دو مرحله: در این سبک، گزارش حاوی یک بخش تحت عنوان بخش بیانیه‌ی مسأله و مروری بر ادبیات پژوهش است. در ادامه، بحث‌های گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها (در دو مرحله کمی و کیفی) قرار دارد.

۲. تلفیق مراحل کمی و کیفی پژوهش در هر بخش: در این سبک، بیانیه‌ی مسأله حاوی ضرورت انجام موشکافی (کیفی) و پیش‌بینی یا تبیین ره‌آوردها (کمی) است. سؤال‌های پژوهش کمی و کیفی و گردآوری داده‌ها در یک بخش تلفیق کمی و کیفی را نشان می‌دهد. تحلیل داده‌ها تلاشی است، برای همپوشانی پایگاه‌های داده‌ای و پژوهشگر نتایج و تفسیر را درون اطلاعاتی قرار می‌دهد که مسأله پژوهش را بیان می‌کند. این ساختار منجر به یک طرح کثرت‌گرا می‌شود.

نتیجه‌گیری

هر زمان که محقق هم داده‌های کمی و هم داده‌های کیفی را در اختیار دارد و هر دو در کنار یکدیگر فهم بهتری از راه‌حل مسأله پژوهش را ایجاد می‌کنند، به جای این‌که صرفاً بر یکی از این نوع داده‌ها متوسل شود، از پژوهش ترکیبی استفاده می‌کند. در واقع، وقتی پژوهشگر قصد دارد که از نقاط داده‌های کمی و همین‌طور کیفی برای توفیق راه‌حل مسأله بهره جوید، طرح پژوهش ترکیبی می‌تواند مناسب‌تر باشد. در شیوه‌ی کمی، داده‌های کمی که بر اساس نمرات حاصله از ابزار از پیش تعیین نشده

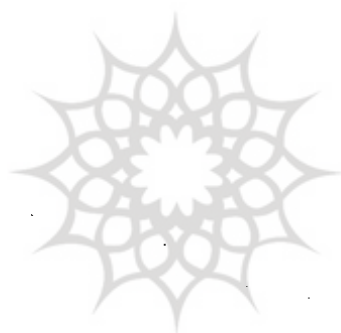
گردآوری می‌شود، منجر به نتایج عددی خاصی می‌شود که می‌تواند بر اساس فنون آماری تحلیل شود. هم‌چنین می‌تواند توصیفی از تعداد زیادی از افراد ارایه دهد. در عین حال، داده‌های کیفی نظیر مصاحبه‌های باز که منجر به گردآوری «سخنان» افراد به صورت کلمات می‌شود، نگاه‌های مختلفی در مورد موضوع مطالعه ارایه می‌دهد و تصویر پیچیده‌ای از وضعیت را نشان می‌دهد. به اعتقاد میلز و هبرمن [۱۹۹۴، ص ۴۲] وقتی این دو نوع داده ترکیب شوند، «آمیخته‌ای بسیار قدرتمند» خواهیم داشت. برای مثال، با ارزیابی دست‌آوردهای یک مطالعه (مطالعه کمی) و همین‌طور فرآیند (نظیر کیفی) می‌توان تصویر پیچیده‌ای از پدیده‌های اجتماعی ایجاد کرد (گرین و کاراسیلی، ۱۹۹۷، ص ۷).

طرح‌های شیوه‌های ترکیبی نقش مهم و مفیدی در ارتقای روش‌شناسی‌های موجود در علم‌الاجتماع ایفا می‌کند، اگرچه سؤال‌ها و مباحث متعددی در باب نحوه و زمان اجرای چنین طرح‌هایی وجود دارد. پژوهش شیوه‌های ترکیبی نقش مهمی در تولید و توسعه تئوری، پژوهش مطالعه موردی و تبیین یافته‌ها، دارد. چگونه حوزه‌های علم‌الاجتماع نظیر مدیریت و توسعه منابع انسانی شیوه‌های ترکیبی را تفسیر و مورد استفاده قرار می‌دهد که نیازمند فهم بیش‌تری است. با توجه به این‌که پژوهش سازمانی ریشه در رویکردهای کمی دارد، فهم روایی این نوع پژوهش‌ها تأمل بیش‌تری می‌طلبد. چون به نظر می‌رسد، کثرت‌گرایی، طرح پژوهشی متداول در علوم اجتماعی باشد، در اینجا نیازمند اطلاعات بیش‌تری در باب داده‌های عددی و متنی همگرا، نحوه‌ی نمایش و گزارش دهی چنین تحلیل‌ها و هم‌چنین چگونگی نقش نرم‌افزارهای رایانه‌ای در این تحلیل‌ها می‌باشیم. در کنار ضرورت انجام پژوهش‌های مختلف از جانب سازمان‌های پژوهشی، نیازمند فهم بهتری از طرح‌های موجود برای مطالعات چندمرحله‌ای می‌باشیم. با وجود این موضوعات بحث‌انگیز نویسندگان برای این نوع پژوهش، تعاریف بنیادی زیادی از پژوهش شیوه‌های ترکیبی، نوع طرح‌ها و مبانی فلسفی ارایه کرده‌اند. پژوهش شیوه‌های ترکیبی با ترکیب ارزش داده‌های کمی و کیفی و با آمادگی برای این طرح و دانش از شیوه‌های اساسی، پتانسیل مفیدی برای انجام پژوهش در سازمان‌ها دارد، پیش‌بینی می‌شود که بیش‌تر پروژه‌ها در آینده در شکل روش‌شناسی‌های کمی و کیفی انجام شود و یا این‌که برای حل مسایل پیچیده بتوان از طریق ترکیب روش‌شناسی‌ها استفاده کرد.

فهرست منابع و مآخذ

۱. دانایی فرد، حسن؛ پارادایم‌های رقیب در علم سازمان و مدیریت: پژوهش تطبیقی، دانشور، ۱۳۸۶.
۲. دانایی فرد، حسن؛ الوانی، مهدی؛ آذر، عادل. روش‌شناسی پژوهش کمی در مدیریت: رویکردی جامع. تهران، نشر صفار، ۱۳۸۳.
3. Barbour, R. S. Mixing methods: Quality assurance or qualitative quagmire? *Qualitative Health Research* 8 (3), 325-361, 1998.
4. Biesta, G. J. J., & Burbules, N. C., *Pragmatism and educational research*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2003.
5. Caracelli, V. J. & Greene, J. C., Data analysis strategies for mixed-method evaluation, *Educational and Policy Analysis*, 15 (2), 195-207, 1993.
6. Cherryholmes, C. H., Notes on pragmatism and scientific realism, *Educational Research*, 14, 14-17, 1992.
7. Creswell, J. W., *Research design: Qualitative and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: sage, 2003.
8. Creswell, J. W., *Educational research*: Thousand Oaks, CA: Sage, 2005.
9. Elliott, J., Multimethod approaches in educational research, *International Journal of Disability, Development and education*, 51 (2): 135-149, 2004.
10. Greene, J., Mixed method evaluation: A way of democratically engage with difference, *Evaluation Journal of Australasia*, 2 (2); 23-29, 2002.
11. Greene, J. C., Caracelli, V. J., & Grahm, W. F, Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation designs, *Educational Evaluation and Policy analysis*, 11 (3), 255-274, 1989.

12. Jick, T. D., Mixing qualitative and quantitative methods: triangulation in action, *Administrative Science Quarterly*, 24, 602-611, 1979.
13. Johnson, R and Onwuegbuzie, A. Mixed methods research: a research paradigm whose time has come, *Educational researcher*, 32 (2), 14-26, 2004.
14. Lincoln, Y. S., & Guba, E. G., Paradigmatic Controversies, Contradictions and emerging confluences. In N. K. Denzin & Y. S., Lincoln (Eds), *Handbook of qualitative research (2nd ed.)*, p 63-188, Thousand Oaks, CA: sage, 1994.
15. Morgan, D. L., Practical strategies for combining qualitative and quantitative methods: Applications to health research, *Qualitative Health Research*, 3, 362-376, 1998.
16. Morse, J. M., Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation, *Nursing Research*, 40 (1), 120-123, 1991.
17. Nickel, B., Berger, M., Schmidt, P., & Plietsch, K., Qualitative sampling in a multi-method survey, *Quality and Quantity*, 29, 233-240, 1995.
18. Smith, J. K., & Heshusius, L, Closing down the Conversation: the end of quantitative-qualitative debate among educational researchers, *Educational Researcher*, 15, 4-12, 1986.
19. Swanson, R. A.; Holton 111, E F, *Research in organization: Foundations and methods of inquiry*. San Francisco: Berrett-Koehler publishers, Inc, 2005.
20. Tashakkori, A and Teddlie, C. (eds), *Handbook of mixed method in social and behavioral research*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc, 2003.
21. Tashakkori, A., & Teddie, C., *Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches*, Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.

پڙو، شڪاهه علوم انساني و مطالعات فرېنڊي
پرتال جامع علوم انساني